

Sint Gangolfkerk en -gasthuis

Locatie: Botermarkt

NL-HlmNHA_560_002423 ; J. van Deventer, ca. 1560; Kaart van Haarlem, Uitsnede Botermarkt. N.B. : het noorden ligt boven!

NL-HlmNHA_51000373_XL ; Th. Thomasz., ca. 1578; Kaart van Haarlem. Uitsnede Botermarkt. N.B. het noorden ligt boven !

NL-HlmNHA_1100_KNA006000016 ; G. Braun, F. Hogenberg ; 1572-1618 ; Kaart van Haarlem. Uitsnede Botermarkt. N. B. : Het noorden ligt onder !!!!

DSC_6691 ; AV ; 2-7-2017 ; Jansstraat met zicht richting west op de Janskerk. Nu Noord-Hollands Archief

DSC_00023481 ; AV ; 18-11-2020 ; Begijnhof met Waalse Kerk.
Gezicht richting noordoost

DSC_7719 ; AV ; 31-7-2017 ; Vroonhof. Zicht richting noordoost opo
Bakenesserkerk

DSC_7717 ; AV ; 31-7-2017 ; Vroonhof. Gezicht richting noord op de
Bakenesserkerk en -toren. De rijke zandstenen bekroning is een
latere toevoeging uit de eerste helft van de 16^e eeuw. Had hij
daarvoor een eenvoudige met leien gedekte spits?

DSC_00011297 ; AV ; 9-1-2018 ; Gezicht richting west noordwest op
de oostzijde van de Jacobskapel van het Dolhuys/Museum van de
Geest

Doordat de kerken heel erg ingebouwd liggen, is het heel erg lastig een goed overzicht van deze kerken te geven met een foto.

Op de Botermarkt stond ooit de Sint Gangolfskerk en ernaast stond het bijbehorende Sint Gangolfgasthuis. Vaak heeft men het over de Gangolfkerk. In de literatuur spreekt men de ene keer over een kapel, dan weer over een kerkje en dan weer over een kerk. Voor het gemak houden we het hier maar op een kerk.

Kerk en Gasthuis waren gewijd aan de heilige Gangolf, ook wel Gangulphus genoemd. Uiteraard zijn er diverse verhalen over deze heilige, die van elkaar afwijken. Zijn naam betekent in het oud-HoogDuits "aanvallende wolf". Hij was de zoon van een Bourgondisch edelman en verbonden aan het Karolingische hof. Hij was officier van Pippijn de Korte. Door ontrouw van zijn vrouw zou hij tot een geestelijk leven gekomen zijn. Hij sloot zich aan bij de Engelse missionaris Wulfram om de

Friezen te bekeren. Tijdens dit werk zou hij in het Westfrieze Oostwoud een kerk hebben gesticht. Op latere leeftijd trok hij zich terug in Varennes, zijn geboorteplaats. Daar werd hij in 760 vermoord door een priester. Die priester was de minnaar van zijn vrouw. In de middeleeuwen werd Gangolf vereerd als martelaar en beschermheilige van bedrogen echtgenoten, leerbewerkers, kinderen en paarden, maar ook werd hij vooral aangeroepen bij beenbreuken, zweren en oogziekten. In de negende eeuw werden zijn relieken verspreid, met name in Bourgondië, Lotharingen, Elzas en Rijnland. In Nederland is hij een tamelijk onbekende heilige. Hij werd veel vereerd in het Duitse rijk. Waarom hij nu net in Haarlem vereerd werd is niet bekend. Jaarlijks werd in Haarlem de Gangolfprocessie gehouden. Alle burgerlijke en geestelijke gezagdragers liepen mee. Ook kloosterlingen, de schutterij, gilden en broederschappen liepen met vaandels en vlaggen mee. Deze devotie kwam in 1576 ten einde, toen de kerk door brand vernietigd werd. Bij al deze tragiek valt er toch nog wel iets te (glim)lachen: zie hiervoor op de website "heiligen.net" onder "Gangulf van Varennes" voor de flatuleuze liedjes. Via de 17^e-eeuwse geschiedschrijver Ampzing zijn nog een aantal mirakels uit een nu verdwenen 15^e-eeuwse mirakelboek bekend.

Over het gasthuis zelf is op internet en in de gewone literatuur weinig informatie te vinden. Wel is bekend, dat kerk en gasthuis later onder het Sint Elisabethgasthuis vielen. Zodoende is in de archieven van het Sint Elisabeth Gasthuis natuurlijk wel het een en ander aan boekhoudkundige zaken te vinden. Maar dat ligt buiten mijn bereik. Ook is bekend, dat het gasthuis na de stichting van het Sint Elisabethgasthuis bekend stond als het Oude Gasthuis. Van de gasthuisgebouwen zelf ontbreekt ieder spoor. Het is bekend, dat het om een kerk ging met een naastgelegen gasthuis. Maar aan welke kant lag dat dan. Aan de noordkant, westkant of zuidkant van de kerk? Volgens de kaart van Braun en Hogenberg lag het aan de zuidkant. De doorgaande route bij de Botermarkt (Koningstraat, Botermarkt, Barveoetestraat) lag aan de noordkant van het plein. Hierdoor lijkt het logisch het gasthuis zelf te zoeken aan de zuidkant of westkant van het plein. Bij de opgraving uit 1984 zijn wel enkele kleine resten van de kerk en andere muurresten gevonden, maar hieruit kunnen geen conclusies getrokken worden ten aanzien van de kerk en het gasthuis.

Hier ga ik nu verder met de kerk en kerkhof. Dezen liggen op een kenmerkende plek in de stad.

Er is niet bekend wanneer de kerk en kerkhof gesticht zijn. Volgens overlevering ging Graaf Willem II, die in 1256 gestorven is, hier naar de kerk. Men vermoedt, dat kerk, kerkhof en gasthuis rond 1250 gesticht zijn. Wel is duidelijk, dat het gasthuis en bijbehorende kerk/kerkhof in die tijd op een voor zulke instellingen zeer kenmerkende plaats lag. In de 12^e en de 13^e eeuw was de samenleving nog niet zo grootschalig en ontwikkeld. Gasthuizen waren in de eerste plaats bedoeld om reizigers als kooplieden, "varende lieden", pelgrims, rondtrekkende ambachtslieden en kunstenaars, die tijdelijk onderdak wensten, op te vangen. Deze gasthuizen werden beschouwd als liefdadigheidsinstellingen. Pas in de loop van de 14^e eeuw ontstonden geleidelijk de zakelijk ingestelde herbergen, die het handels- en reizigersverkeer overnamen. Toen pas kregen de oude gasthuizen de functie van verpleeghuis voor zieken en ouden van dagen. Maar werden ook een plaats, waar mensen tegen betaling onderdak en verzorging konden krijgen. Deze laatste mensen werden Kostkopers of Proveniers genoemd. Deze mensen vormden een belangrijke bron van inkomsten voor een gasthuis. Maar terug naar de 12e en 13e eeuw. Reizen was toen een hachelijke onderneming. De wegen waren slecht en onveilig. Men reisde dan ook veel per boot. Bij lange reizen over de weg, reisde men bij voorkeur van stad naar stad. Op die manier had bijna elke stad één of meerdere gasthuizen voor de overnachting. Logischerwijze lagen deze gasthuizen aan de doorgaande weg, meestal net voor of net na de stadspoort. Vaak was het al donker als men bij de stad aankwam en waren de poorten al gesloten. Zodoende moest men toch net buiten de poort kunnen overnachten. Omgekeerd wilde de reiziger zo dicht mogelijk bij een stadspoort overnachten om bij het krieken van de dag direct weg te kunnen gaan. In de 13e eeuw was het tracé Schoterweg / Kennemerstraat / Kruisweg / Kruisstraat / Barteljorisstraat / Koningstraat / Gierstraat / Grote Houtstraat / Houtplein / Wagenweg / Herenweg de grote doorgaande weg. De stadsversterkingen lagen toen langs het tracé Gedempte Oude-Gracht-en Verwulft. Een stadspoort lag op het punt, waar de Koningstraat / Gierstraat de verdedigingswerken (Verwulft en

Gedempte Oude Gracht) kruisten. De Botermarkt, waar voorheen het gasthuis met bijbehorende kerk en kerkhof stonden, ligt bij deze kruising net buiten de stadspoort.

Van de Gangolfkerk is niet zoveel bekend en er zijn ook geen afbeeldingen van. Rond 1472/1473 is de kerk opnieuw opgetrokken om de vele pelgrims beter te kunnen ontvangen. De kerk bezat volgens de ene bron vijf altaren: een altaar voor het Heilig Kruis, Onze Lieve Vrouwe, Sint-Gangolf, Sint Adrianus en Sint Hubertus. Volgens een andere bron waren alleen de eerste drie van dit rijtje altaren aanwezig. Of er relieken van Sint Gangolf aanwezig waren is niet bekend. In 1515 of 1531 besloot het bestuur van het Sint-Elisabethgasthuis de kerk te verbeteren, het dak te herstellen en ook de kerk aan de achterkant hoger op te trekken. Zou het hierdoor gekeken hebben op de Waalse Kerk, waarbij het achterste gedeelte ook hoger is dan de rest van de kerk?

In het dagboek van Verwer over het beleg van Haarlem en de jaren daarna (bibliografie: (Verwer, et al., 1973)) zijn op de pagina's 41, 142, 180 en 208 nog een aantal interessante zaken ten aanzien van de kerk te vinden. Eind februari 1573 werd de kerk verbouwd tot paardenstal en zou dat tot het laatst aan toe blijven. Echter, op 27-5-1574 werden in de kerk rond de 400 gevangenen genomen Engelse soldaten ondergebracht. In de toren werd een toiletgelegenheid ingericht. Toch ging het blijkbaar niet goed. Al op 11 juni werden de Engelse soldaten overgebracht naar het Witte Herenklooster vanwege de ondraaglijke stank in de kerk. Eind oktober 1576 brandden kerk en gasthuis door de grote stadsbrand af. Op 9 februari 1579 werd een groep van 10 kloosters en kerken verkocht. Hieronder bevond zich ook de ruïne van de Gangolfkerk. Toch is er in deze lijst iets merkwaardigs aan de hand. Als je kijkt naar de verschillende prijzen, waarvoor deze dingen verkocht werden dan valt op, dat de kerk, alhoewel het een ruïne was, toch één van de duurste objecten was. Zou dit komen door de omvang van het terrein en ruïne, de ligging in de stad ervan of iets anders? Dat wordt niet duidelijk.

Op 11 maart 1582 bepaalt de vroedschap (gemeenteraad) onder andere, dat het erf en de grond waar de Gangolfkerk gestaan heeft ten dienste van de stad moet komen. Op 13 oktober 1583 wordt bepaald dat de koe- en ossenmarkt voortaan op het voormalige Sint Gangolfkerkhof gehouden moet worden en dat dat daardoor de naam Ossenmarkt zou krijgen. In de tweede helft van de 17^e eeuw werd de Ossenmarkt naar de Koudenhorn verplaatst. En in 1682 wordt gesproken van de Nieuwe Botermarkt of Oude Ossenmarkt. In 1688 komt de huidige naam Botermarkt voor. Gezien de officiële functieverandering in 1583 moet de afbraak van de ruïne ergens tussen het tijdstip van verkoop op 9 februari 1579 en functieverandering van 13 oktober 1583 liggen. De nieuwe markt werd wel groter dan het terrein, waarop kerk en kerkhof lagen. Het ooit bebouwde terrein tussen de westkant van de kerk en het tracé Tuchhuisstraat / Gasthuisstraat is na de brand niet herbouwd en bij de markt getrokken. Deze verdwenen bebouwing lag tegenover de noordwand van de Botermarkt tussen Gasthuisstraat en ingang van het Bruiningshofje. Dat is ook het punt, waarop de markt wat breder wordt.

In 1984 en in 2012 zijn er opgravingen op de Botermarkt verricht. Hierbij is duidelijk geworden dat er aan de uiterste oostkant van de Botermarkt en aan de zuidzijde van de Botermarkt een kerkhof gelegen heeft. De opgegraven skeletten geven duidelijk aan, dat het om redelijk vroeg gestorven zieke mensen van het gasthuis gaat. In het midden van de markt zijn een paar fragmenten van de kerk gevonden. Helaas geven die geen duidelijk beeld van de kerk zelf.

Persoonlijk vermoed ik, dat de Gangolfkerk, gezien de herbouw, verbouwingen, hoeveelheid altaren en jaarlijkse grote processie toch niet zomaar een kerkje geweest is in het Haarlemse.

Zoals eerder al gezegd, zijn er geen afbeeldingen bekend van de Gangolfkerk en het Gangolfgasthuis. Wel zijn er drie kaarten van Haarlem, waar ze op voorkomen. Fragmenten daarvan heb ik hierboven opgenomen. De kaarten van Van Deventer en Thomasz. gelden als zeer betrouwbaar. Deze geven alleen de kerk / ruïne weer. De kaart van Braun en Hogenberg geeft wel kerk en gasthuis weer, maar deze kaart is niet zo betrouwbaar. Op deze laatste kaart lijken maar enkele gebouwen op wat ze in werkelijkheid waren. De afbeelding op deze kaart biedt dan ook alleen maar een *mogelijke* aanblik van het gebouwcomplex.

De kaart van Van Deventer is een militaire kaart. Alleen daarom al is hij zeer nauwkeurig. Zodoende staan alleen de van militair belang zijnde zaken er uitgewerkt op. De gebouwen zijn schematisch weergegeven. Echter uit militair oogpunt zijn torens een belangrijk gegeven. Op deze kaart heeft de kerk een duidelijke toren aan de westkant. Hij ziet er uit als een flinke toren, die gedekt is met een eenvoudige leien spits. Bij de Waalse Kerk is op deze kaart geen toren aangegeven. Deze kerk heeft dan ook een nogal kleine toren. Daarom vermoed ik, dat deze uit militair oogpunt niet relevant was. Zodoende denk ik, dat de Gangolfkerk een flinke goed zichtbare toren heeft gehad, anders zou hij niet op deze kaart zijn aangegeven. Op de kaart van Van Deventer heeft de toren van de Gangolfkerk een zelfde formaat als de Bakenessertoren.

De kaart van Thomasz. biedt een aanblik van Haarlem na de grote brand in 1576. Op deze kaart staat de Gangolfkerk als ruïne aangegeven en van het bijbehorende gasthuis is niets te ontdekken. Vanwege de grote nauwkeurigheid van deze kaart verdient deze afgebeelde ruïne extra aandacht. Bij nadere beschouwing ervan vallen een aantal zaken op:

- De kerk heeft aan de westkant een flinke toren gehad. Torens bestaan meestal uit zeer stevig metselwerk. Bij een brand blijft daar meestal toch het nodige van over. Op deze afbeelding is echter helemaal niets meer van een toren te bekennen. Was het daarom een zeer licht uitgevoerde toren, die bij het instorten van de kerk naar beneden gekomen is? Of was hij na de brand instabiel en is hij direct neergehaald?
- In het midden van de kerkruimte ziet men een drietal zwartgeblakerde verticale stompjes. Zijn dit de resten van verbrande zuilen in de kerk? In dat geval moet het een 2-beukige kerk geweest zijn. Als na de brand van 1576 de noord- en zuidgrens van de markt niet veranderd zijn, dan is een 2-beukige kerk, zoals de Bakenesserkerk te breed (Deze kerk heeft twee grote beuken van gelijk formaat). Wel lijkt mij zoiets als de Janskerk mogelijk. Deze kerk heeft een grote hoofdbeuk en een veel kleinere zijbeuk. De maat van de Botermarkt laat deze mogelijkheid plus die van kerkhof toe. De huidige Waalse Kerk past zeker op het plein. (N.B. een beuk is een langgerekte rechthoekige ruimte)
- De meeste kerken hebben aan de oostkant een veelhoekige, bijna halfronde, afsluiting. Hier lijkt dat niet het geval. Het lijkt een rechte afsluiting. Is dit vreemd? Wel, in eerste instantie was de Janskerk aan de oostkant ook recht afgesloten, de Jacobskapel in Het Dolhuys/Museum van de Geest is nog steeds recht afgesloten en het oudste deel van de Bakenesserkerk is ook nog steeds recht afgesloten. Het zou dus heel goed mogelijk kunnen zijn, dat de Gangolfkerk aan de oostkant geheel recht afgesloten was.

Uitgaande van de zeer nauwkeurige Kaart van Nautz uit 1822/1829 kan men constateren, dat de Botermarkt van voor de vergroting en uitgaande van de afbeeldingen van de kerk op de kaarten van Van Deventer en Thomasz. ruimte bood voor een kerk van het formaat Waalse Kerk of Janskerk met kerkhof.

Maar hoe zag de Gangolfkerk er dan uit? Blijft het zonder afbeeldingen dan alleen maar gissen? Volgens mij niet. In die tijd zagen gebouwen er toch vaak gelijksoortig uit en veranderde de bouwstijl niet zo veel. In Haarlem bezitten we nog vijf kerken uit de bouwperiode van de Gangolfkerk. Het gaat om de Grote Kerk op de Grote Markt, de Jacobskapel in Het Dolhuys/Museum van de Geest, de Janskerk aan de Jansstraat, de Waalse Kerk op het Begijnhof en de Bakenesserkerk aan de Vrouwestraat/Vroonhof. De Grote Kerk aan de Grote Markt was een zeer grootschalig stedelijk prestige object. Die kunnen we dus hier buiten beschouwing laten. De overige 4 kerken zijn veel kleinschaliger en hebben qua vormgeving onderling veel verwantschap. Het lijkt mij dan ook niet onaannemelijk, dat de Gangolfkerk op de nodige punten met deze kleinere kerken te vergelijken viel. Daarom heb ik 4 afbeeldingen van deze kerken opgenomen als vergelijkingsmateriaal.

Van de Bakenesserkerk is bekend, dat de huidige rijke zandstenen bekroning een latere toevoeging is uit de eerste helft van de 16^e eeuw. Had hij daarvoor een eenvoudige met leien gedekte spits net als de Gangolfkerk? De Bakenesserkerk is zijn leven begonnen als gasthuis en is later tot kerk verbouwd. Zou de Bakenesserkerk daarom het beste vergelijkingsmateriaal bieden of toch de Waalse Kerk, waarvan het achteruiteinde hoger opgetrokken was dan de rest, zoals ook

bij de verdwenen Gangolfkerk? En wat te denken van een iets kortere Janskerk met een flinke toren aan de westkant en een verhoogd achtergedeelte? Het blijven allemaal speculaties, maar daarom niet minder leuk.

Bibliografie kort

(Allan, 1973, herdruk van boek uit 1883) (deel 3) (Assema, et al., 1990) (Cerutti, 2018) (Enderman, 2012) (Gaarlandt-Kist, et al., 1981) (Haerlem, 2007) (Kurtz, et al., 1999) (Ree-Scholtens, 1995) (Speet, 1984) (Speet, et al., 1995) (Speet, 2018) (Verwer, et al., 1973) (Zalinge, 2015) (Zalinge, et al., 2017)

Bibliografie uitgebreid

Allan, F. 1973, herdruk van boek uit 1883. *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen, Derde deel.* Haarlem : Boekhandel H. Coebergh, 1973, herdruk van boek uit 1883.

Assema, A.A. van en de Jong-de Groot, M. 1990. Archeologisch onderzoek op de Botermarkt. *Haarlems Bodemonderzoek 24.* 1990, Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek Haarlem.

Cerutti, W. 2018. *Zevenhonderd jaar Janskerk Haarlem, 1318-2018.* Haarlem : Uitgeverij Loutje Haarlem, 2018. ISBN 9789491936128.

Enderman, M. 2012. Restauraties; De Bakenesserkerk, een sprekend gebouw. *Haerlem Jaarboek 2011.* 2012, Vereniging Haerlem.

Gaarlandt-Kist, A.F., et al. 1981. *400 jaar St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis te Haarlem.* Haarlem : St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis, 1981.

Haerlem, Historische Werkgroep van de Vereniging. 2007. *Meer dan steen.* Wormer : Historische Vereniging Haerlem en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2007. ISBN 978 90 78381 07 5.

Kurtz, G.H. en Temmink, J.J. 1999. *De straat waarin wij wonen.* Haarlem : Schuyt & Co, 1999. ISBN 90 6097 454 9.

Ree-Scholtens, G.F. van der (redactie). 1995. *Deugd boven geweld.* Hilversum : Verloren, 1995. ISBN 90 6550 504 0.

Speet, B. (Redactie) en Haerlem, Historische Werkgroep. 1995. *Vijfhoek, Raaks en Doelen.* Haarlem : De Vrieseborch, 1995. ISBN 90 6076 397 1.

Speet, B. 2018. Haarlem, H. Gangolf (Gangulphus). *Bedevaart en Bedevaartplaatsen in Nederland.* [Online] Meertens Instituut, 2018. [Citaat van: 13 Februari 2021.] www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/1136.

—. **1984.** Waar heeft Haarlems oudste gasthuis gelegen? *Haerlem Jaarboek 1983.* 1984, Vereniging Haerlem.

Verwer, W.J. en Temminck, J.J. 1973. *Memoriaelbouck; Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem 1572-1581.* Haarlem : Vereniging Haerlem, 1973. ISBN 90 6097 035 7.

Zalinge, A. van. 2015. De beerput van Haarlem. *Haerlem Jaarboek 2014.* 2015, Vereniging Haerlem.

Zalinge, A. van en Linde, C. van der. 2017. Tot op het Bot, middeleeuwse skeletten op de Botermarkt en het Donkere Begijnhof archeologisch onderzocht. *Haerlem Jaarboek 2016.* 2017, Vereniging Haerlem.